

Gözde Güngör

Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi, Sinop/Türkiye
Asst. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Sinop/Türkiye

eposta: gozdegorg@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2634-6793> - RorID: <https://ror.org/004ah3r71>

Atıf/Citation: Güngör, Gözde. 2026. Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 14/1, 336-357.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1806097>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	15.10.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	17.01.2026
Yayın Tarihi/Published:	15.03.2026

KAZAN TATARLARINDA EĞİTİMDE MODERNLEŞME SÜRECİ VE ALFABE ÖĞRETİMİ UYGULAMALARI

Öz

Bu makale, XIX. yüzyılın sonundan Ekim İhtilaline kadarki süreçte Kazan Tatarlarında ana dili öğretimi, imla düzenlemeleri ve yayımlanan ders kitaplarını dil-egitim-kimlik ilişkisi çerçevesinde ele almaktadır. Kazan Tatarlarının eğitim öğretim tarihi modernleşme süreci ve millî kimlik oluşumuyla doğrudan ilişkilidir. 1552'de Kazan Hanlığı'nın Ruslarca ilhak edilmesinin ardından kesintiye uğrayan eğitim geleneği, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren marifetçilik düşüncesi ve tüccar sınıfının desteğiyle yeniden canlanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında ise İ. Gaspıralı'nın başlattığı usul-i cedit hareketiyle birlikte, Türk dünyasında eğitimde bir devrim niteliği taşıyan yeni bir anlayış ortaya çıkmış; ana dili öğretimi ve okuma yazma eğitimi bu yeni pedagojik metot doğrultusunda verilmeye başlanmıştır. Usul-i cedit eğitimin metodu olan usul-i savtiye, okuma yazma öğretimini hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda yazının fonetik yapısı, imla sorunları ve yazı dili meselesini gündeme getirmiştir. Bu süreçte bir yandan Türk dünyasında ortak bir yazı dili oluşturma fikri güç kazanırken, diğer yandan İdil-Ural sahasında Kayyum Nasırı ile başlayan ve XX. yüzyılın başlarında ivme kazanan Tatarcılık cereyanı, mahallî lehçeyi yazı ve eğitim dili hâline getirme yönünde etkili olmuştur. Alfabe ve okuma kitapları, bu iki eğilimin pedagojik ve ideolojik yansımalarının somut biçimde izlenebildiği temel metinler hâline gelmiştir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde, Kazan Tatarlarında eğitim geleneğinin tarihsel arka planı; 1552 sonrası eğitim ortamı, *marifetçilik* düşüncesi ve Rus idaresi altında şekillenen eğitim politikaları bağlamında ele alınmıştır. İkinci bölümde ise usul-i cedit hareketi, usul-i savtiye yöntemi ve buna bağlı olarak gelişen yazı dili ve imla tartışmaları, Mohëddin Korbangaliyëv, Ubeydullah. Mahdum Feyzi (Bubi), Şakircan Tahirov ve Ahmet Hadi Maksudi'nin ders kitapları

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları üzerinden değerlendirilmiş; alfabe ve okuma kitaplarının hem pedagojik dönüşümün hem de millî kimlik bilincinin taşıyıcısı olarak üstlendiği işlev ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatarları, ana dili öğretimi, usul-i cedit, usul-i savtiye, imla, Mohëddin Korbangaliyëv, Ubeydullah Mahdum. Feyzi (Bubi), Ahmet Hadi Maksudi.

THE PROCESS OF EDUCATIONAL MODERNIZATION AMONG THE KAZAN TATARS AND PRACTICES OF ALPHABET INSTRUCTION

Abstract

This article examines mother tongue education, orthographic reforms, and textbooks published among the Kazan Tatars from the late nineteenth century until the October Revolution within the framework of the relationship between language, education, and identity. The history of education among the Kazan Tatars is closely intertwined with processes of modernization and the formation of national identity. Following the Russian annexation of the Kazan Khanate in 1552, the established educational tradition was severely disrupted; however, from the second half of the eighteenth century onward, it began to revive through the influence of marifetçilik (enlightenment-oriented reformism) and the support of the emerging merchant class. By the end of the nineteenth century, the usul-i cedit movement initiated by İsmail Gaspıralı introduced a new educational paradigm that constituted a pedagogical revolution across the Turkic world. Within this framework, mother tongue instruction and literacy education were reorganized according to modern pedagogical principles. The phonetic method (usul-i savtiye), which formed the methodological basis of usul-i cedit, not only accelerated literacy acquisition but also brought issues of phonetic structure, orthography, and written language to the forefront. During this period, while the idea of establishing a common Turkic written language gained strength, the Tatarist movement—initiated by Kayyum Nasrı and gaining momentum in the early twentieth century—advocated the adoption of the local Tatar dialect as the language of education and writing in the Idil-Ural region. Alphabet primers and reading textbooks thus became key textual sites in which the pedagogical and ideological manifestations of these competing tendencies can be clearly observed.

The article first outlines the historical background of education among the Kazan Tatars, focusing on the post-1552 educational environment, the emergence of *marifetçilik*, and educational practices shaped under Russian rule. It then examines the *usul-i cedit* movement and the *usul-i savtiye* method, analyzing the resulting debates on orthography and written language through the textbooks of Mohëddin Korbangaliyëv, Ubeydullah Mahdum Feyzi (Bubi), Sakircan Tahirov and Ahmet Hadi Maksudi. In this context, alphabet primers and reading books are discussed as key instruments through which both pedagogical transformation and national identity formation became visible.

Keywords: Kazan Tatars, native language instruction, usul-i cedit, usul-i savtiye, orthography, Mohëddin Korbangaliyëv, Ubeydullah Mahdum. Feyzi (Bubi), Ahmet Hadi Maksudi.

Giriş

Kazan Tatarlarının eğitim öğretim tarihi, modernleşme süreci ve millî kimlik oluşumuyla birlikte değerlendirilmesi gereken çok katmanlı bir süreçtir. Kazan Hanlığı'nın 1552'de Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra bölgede tam anlamıyla bir kültürel katliam yaşanmış ve İdil-Bulgar Devleti, Altın Orda ve Kazan Hanlığı'ndan kalma kültür izleri tümüyle yok edilmiştir (Türkoğlu 2000: 28-29). Rus hâkimiyetinin ardından İdil-Ural'da medreselerin faaliyetleri durdurulmuş, ulema sınıfı dağıtılmış ve bu sebeple eğitim öğretim hayatı büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Hanlık döneminde toplumun entelektüel ve manevi önderliğini üstlenen zümrenin ortadan kaldırılması, Tatar halkının ilmî, dinî ve kültürel sürekliliğini ciddi bir tehdit altında kalmıştır (Kurat 1966: 95). Bu zorlu dönemde kültür ve kimliğin korunmasında kilit bir rol üstlenen hazret ve işanlar toplumun önderleri haline gelmişlerdir (Alp 2014: 57). Halkın desteğiyle her mahallede bir mescidin yanında açılan mektepler sayesinde temel dinî eğitim devam ettirilmiştir. Bu küçük mektepler, XVIII. yüzyıl boyunca Tatar toplumunun dinî yaşam biçimini ve kültürel geleneğini ayakta tutan yegane eğitim kurumlarıdır (Kurat 1966: 96).

Yaklaşık iki yüzyıl süren suskunluk döneminin ardından Tatar eğitim ve öğretim hayatında asıl dönüşüm II. Katerina döneminde (1767-1774) başlamıştır. Katerina'nın liberalleşme politikaları çerçevesinde Tatar tüccarlara ticaret imtiyazları tanınmış, böylece ekonomik olarak güçlenen Tatar burjuvazisi oluşmaya başlamıştır. Yeni oluşan bu zümre kültürel alanlarda da etkin olmuş; mektep ve medreselerin giderlerini karşılayarak eğitimin yeniden canlanmasına öncülük etmiştir. Bu dönemde Tatar gençleri, tüccarların destekleriyle yüksek öğrenim görmek üzere Buhara ve Semerkant medreselerine gitmeye başlamış, dönüşlerinde ise klasik İslâm tedrisatını İdil boyuna taşımışlardır (Kurat 1966: 113).

Tatar gençlerinin tahsil için yöneldikleri Türkistan medreseleri ise XVIII. yüzyılda büyük ölçüde din merkezli, ezbere dayalı ve fen bilimlerinden uzak bir eğitim anlayışına sahipti. Medreselerde uzun yıllara yayılan öğretim süreci boyunca ağırlıklı olarak fıkıh, hadis, tefsir, akaid ile Arapça ve Farsça dil bilgisi okutulmuş; buna karşılık aklî ve tatbikî ilimlere müfredatta yer verilmemiştir. Eğitim büyük ölçüde metin ezberine dayandığı için, talebelerin öğrendikleri Arapça ve Farsçanın Türkçe karşılığını bilmemeleri nedeniyle, bu dillerde edindikleri bilgiyi kendi ana dilleri üzerinden kavramaları mümkün olmamıştır. Bu dönemin mektep ve medreseleri, İslamiyet'in halka öğretilmesi ve Türk-İslam geleneğinin yaşatılmasını sağlamakla birlikte, fen, iktisat ve teknik sahalara temas etmeyen bu öğretim anlayışı sebebiyle, toplumsal ve maddî hayatın gereklerine cevap verebilecek bir eğitim yapısı ortaya koyamamıştır (Saray 1987: 43-44).

XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Kazan'daki eğitim kurumlarının düzeyi de bu Türkistan medreselerinin skolastik sisteminden ayrılmamıştır. Buhara'da tahsil gören gençlerin dönüşüyle birlikte Kazan ve çevresinde "Buhara usûlüyle ders okutma" geleneği

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

yerleşmiş; böylece klasik İslâmî eğitim bölgeye yeniden kazandırılmıştır (Taymas 1966: 114). Kazanlı tüccarların Türkistan'la ticari münasebetleri, bu kültürel etkileşimi daha da güçlendirmiştir. Kurat (1966: 67) Tatarların bu uyanış devrini; "Büyük Medreseler Devri" olarak adlandırır. Buhara ve Semerkant medreselerinden dönen damullalar, İdil boyunda kendi medreselerini açarak hem İslâmî ilimleri hem de Arapça mantık ve kelâm geleneğini Kazanlı öğrencilere taşımışlardır. Her ne kadar bu medreselerdeki eğitim skolastik ve teorik bir yapıya sahip olup hayatla doğrudan teması bulunmayan, mantık, hikmet ve ilm-i kelâm gibi konuları kılı kırk yararcasına inceleyen bir öğretim anlayışına dayanıyorsa da (Kurat, 1966: 98) bu kurumlar iki yüzyıl boyunca karanlıkta kalmış Tatar toplumunu manen canlandırmışlardır. Bu medreseler sayesinde halk arasında okuma yazma bilenlerin sayısı artmış, zamanın aydınlar zümresi olarak nitelendirebilecek ulema sınıfı yeniden ortaya çıkmış, özetle; İdil boyunda sönmekte olan İslam medeniyeti yeniden canlanma dönemine girmiştir (Taymas 1966: 115; Devletşin 1981: 31).

Eğitim-öğretimin yeniden canlanmasıyla birlikte Türk-Tatar toplumunda XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ansiklopedik olarak; "maneviyat, dünya görüşü ve iktisat alanlarında feodal ilişkilere karşı ideolojik bir akım ve felsefi bakış açısı" biçiminde tanımlanan *Marifetçilik* akımı (Öner 2020: 47) başlamıştır. Türk-Tatar düşüncesinde başlayan bu uyanış hareketinin (Maraş, 2014: 32) öncüleri Abdurrahim Otuz İmenî (1752-1835), Abdurrahim Kursavî (ö. 1812) gibi dinî ıslahatçı düşünürlerdir. A. Otuz İmeni medreselerde hayattan kopuk bilgilerin öğretilmesine karşı çıkmış, toplumdaki aksaklıkları ve bidatları gündeme getirerek halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Kız çocuklarının okutulması, Rusya Müslümanlarının Rusça öğrenmesi gerektiği gibi kendi devri için ziyadesiyle yenilikçi pek çok görüş dile getiren İmenî kendisinden sonra gelen Ceditçilere öncülük etmiştir (Türkoğlu ve Maraş 2007: 12). Bu dönemin diğer bir reformist ismi olan Kursavî ise Tatarların Orta Asya'nın skolastik İslam merkezlerine karşı gösterdiği bağımlılık kalıbını ilk kıran kişidir. İctihat fikrini savunan alimin eserleri sonraki dönemde medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve görüşleri XIX. yüzyılda Tatar ceditçi geleneğin önde gelen isimleri tarafından benimsenmiştir. (Türkoğlu ve Maraş 2002: 447). Bu isimler arasında ıslahatçılıkla modernizm arasındaki geçiş noktasında duran Şehabeddin Mercanî'yi (Kanlıdere, 2004: 170) özellikle anmak gerekir. Dinî ıslahatçı akımın yaygınlaşmasına vesile olan alim (Kanlıdere 2004: 171) aynı zamanda İdil boyunda tarih felsefesinin temellerini atan ilk isimdir (Maraş 2014: 34). Türk-Tatar toplumunun üst bir kimlik olan "Türk kimliği"ne mensup olduğunu söyleyerek Tatarlar arasında bir tarih bilinci uyandıran Mercanî'nin tarihle ilgili bu fikirleri sonraları Aziz Ubeydullin, Alimcan İbrahim, Hasan AtaAbeşi, Rızaeddin Fahreddin ve Cemaleddin Velidi gibi aydınlar tarafından geliştirilmiş, böylelikle Tatar toplumunda milliyet ve tarih bilinci yerleşmeye başlamıştır. (Maraş 2014: 34).

İdil-Ural Türklerinde dil öğretimi ve araştırmalarının kurumsal bir çerçeve kazanmasında 1804 yılında açılan Kazan Üniversitesi'nin rolü büyüktür (Zakiev ve Tumaşeva 1964). Yüzyılın ortalarına doğru Tatarca başta olmak üzere 10'a yakın doğu dilinin öğretildiği,

bu dillerin ve bu dillerde konuşan halkların kültürlerinin araştırılması yolunda bilimsel çalışmaların yapıldığı üniversite (Zakiev ve Tumaşeva 1964: 209) hem Rusya'nın devlet kadrolarını yetiştirmede ve hem de Avrupaî eğitim görmüş Tatar ulusal elitini oluşturmada önemli bir vazife üstlenmiştir. Bu entelektüel ortamda yetişip Tatar dilinin öğretimini sistematik bir temele oturtan isimlerin başında ilk Tatar ve Türk dilleri okutmanı olarak üniversitede görev alan İbrahim Halfin (Zakiev ve Tumaşeva 1964: 209) gelir. İbrahim Halfin'in bilimsel faaliyetleri aslında ailesinin üç kuşaklık dil öğretimi geleneğinin doğrudan bir uzantısıdır. Dedesi Sait Halfin, II. Katerina'nın 12 Mayıs 1769 tarihli kararnamesiyle "vilayet tercümanı" unvanıyla Kazan Lisesi'ne Tatar dili öğretmeni olarak görevlendirilmiş; böylece Tatarca, Rus görevlilerin Türk halklarıyla ilişkilerinde kullandıkları resmî bir iletişim dili niteliği kazanmıştır. Dönemin koşullarında Tatarca öğretimine yönelik herhangi bir ders kitabı bulunmadığından, Halfin 1778'de Moskova Üniversitesi matbaasında; *Azbuka Tatarskogo yazyka s obstoyatel'nym opisaniyem buku i skladov, sochinennaya uchitelem kazanskikh gimnaziy i perevodchikom Admiralteyskoy kontory Sagitom Khal'finym i mullami tatarskikh slobod Kazani rassmotrennaya i odobrennaya: Arab. Grafika* (Kazan Gimnazyumu öğretmeni ve İmparatorluk Askeri Yönetim Kuvvetleri Dairesi tercümanı Sagit Khalfin ve Kazan'ın Tatar yerleşim yerlerinin mollaları tarafından hazırlanan, harflerin ve yazımların ayrıntılı bir tanımını içeren Tatar dilinin ABC'si, incelendi ve onaylandı: Arapça grafik sanatları) kitabını yayımlamıştır. 52 sayfadan oluşan bu alfabe kitabı Rusça-Tatarca temel dilbilgisi açıklamalarıyla birlikte kolaydan zora doğru düzenlenmiş kısa metinler içeren bir alfabe kılavuzudur (Akbaş 2024: 17). Sait Halfin'den sonra bu görevi oğlu İshak, 1800 yılından itibaren ise torunu İbrahim Halfin devralmış (Devlet 1999: 14; Devletşin 1981: 34) ve İbrahim Halfin dedesinin kitabına ilaveler yaparak 1809'da *Azbuka i Grammatika Tatarskogo Yazyka, s Pravilami Arabskogo Çiteniya* (Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri) adlı alfabe okuma kitabını Kazan Üniversitesi Matbaası'nda bastırmıştır. (Akbaş 2024: 17). Böylece Halfin ailesi üç kuşak boyunca Tatar dilinin öğretimini medrese sınırlarının dışına taşıyarak kurumsal ve bilimsel bir temele oturtan bir eğitim geleneği oluşturmuştur.

Akademi çevresinde kaleme alınmış ilk Tatar alfabe öğretimi kitapları özellikle devlet dairelerinde görev yapan ve yerli halkla temas kuracak Rus memurlara Tatarca öğretmek ve Tatar entelektüellerine de Rusça öğretmek gibi çift yönlü bir işlev üstlenmiştir. G. Vahapov'un *Muallim-i Evvel fi Ta'lîm Lisan el-Garib ve el-Farsi et-Tatari* (1859) adlı eseri ile M. Bikçurin'in *Tatarlarga Rusça, Urıslarga Tatarça Söyleşerge hem Üzlögennen Ukırğa Öyretkeç* (1887) başlıklı çalışması (Garyapova 2023: 32) Halfinlerin izinde aynı amaç doğrultusunda hazırlanmış eserlerdir.

Ana dili öğretimi kitaplarının hazırlanmasında diğer bir önemli etken ise misyonerlik faaliyetleridir. Kazan Üniversitesi'nde Türk lehçeleri ve ilahiyat profesörü olarak çalışan Nikolay İ. İlminskiy bu amaç doğrultusunda faaliyet yürüten isimlerin başında gelir. Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın tek yolunun Rus dilini ve Hıristiyanlığı öğretmek

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

olduğunu düşünen İlminskiy bazen bir Rusça hocası bazen de bir ortodoks papaz gibi Müslüman Türk toplulukları arasında çalışmış ve Rus kültürünü Müslüman ahaliye benimsetme yolunda Kiril alfabesini bir araç olarak kullanmıştır (Saray, 1987: 26). Rus misyoner faaliyetlerine ilk olarak Kazan ve çevresinde başlamış, bu bölgede eğitim dili Rusça dinî eğitim dili ise yerel dillerde olan bir okul sistemi geliştirmiştir. “Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar Merkez Okulu” adıyla açılan bu okulda eğitim dili olarak Tatarca kullanılmıştır (Üstün ve Karakurt, 2019: 183). İlminskiy bu okul sisteminde tatbik edilmek üzere Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Kreşin Tatarları için Kiril harflerini esas alan bir alfabe geliştirmiştir. Bu alfabe doğrultusunda hazırladığı *Bukvar’ Dlya Krëşçënuh’ Tatar’ (Cazıv Bëldërëü)* adlı ders kitabı 1862’de yayımlanmış, 1864 ve 1874 baskılarında Tatarcaya özgü /e/, /ö/, /ü/ seslerini göstermek için “ä, ö, ÿ” harfleri eklenmiş, böylece Kiril yazısı Tatar ünlülerini gösterecek biçimde fonetikleştirilmiştir. Rus misyonerin geliştirdiği bu yazı sistemi 1917’ye kadar 11 defa basılmış ve Kreşin Tatarlarının alfabesi haline gelmiştir. Ayrıca İlminskiy’nin bu sistemi zamanla Rusya’daki diğer halklara da uygulanarak Rus olmayan milletlerin eğitimi için devlet politikası haline gelmiştir (Salnikova ve Galiullina 2016: 12, 14).

XIX. yüzyılın başında Müslüman Tatar toplumunda ana dili öğretimi ise marifetçilik akımının etkisinde ve daha ziyade dinî eğitimin doğal bir parçası olarak sürdürülmüştür. Okuma yazma eğitimi çoğunlukla dua metinleri üzerinden verilmiş, böylece dinî eğitimle dil öğretimi bir arada yürütülmüştür. Bu anlayışın en dikkat çekici örneği, 1802 yılında Kazan’da 11 bin adet basılan *Ettehöci* adlı dua kitabıdır. Oldukça geniş bir okur kitlesine ulaşan bu eser, ilerleyen yıllarda *İman Şartı* adıyla yeniden yayımlanmış, halk arasında ise “Elifba”, “Elep bi” ya da “Elpi” olarak tanınmıştır (Garyapova 2023: 32). Yaklaşık 125 yıl boyunca neredeyse hiç değişmeden yayımlanan eseri, halk; “kitap dili” olarak adlandırılmış ve uzun süre hem edebî hem de dinî-resmî dil örneği olarak benimsemiştir. Eserin yazarı konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte bazı kaynaklar eseri; Mamadiş kazasından Murtaza bin Kutluğuş es-Simeti’ye, bazıları ise Kargalı medresesi halifesi İşniyaz Şirniyaz’a atfetmektedir. İki Müslüman arasında geçen diyalog biçiminde kaleme alınmış olan ve İslam inancının temel ilkelerini öğretmeyi hedefleyen *İman Şartı* Müslüman din bilginlerince kutsal nitelikte bir metin olarak görülmüştür (Salnikova ve Galiullina 2016: 14, 16). 1890’lı yıllara kadar Tatar halkına okuma yazmayı öğreten temel ders kitabı olan bu metin hem dinî hem de dilsel öğrenmenin aynı potada birleştiği özgün bir eğitim geleneğinin temsilidir.

Özetle, XIX. yüzyılın başlarında Tatar dili öğretimi için hazırlanan ders kitapları, farklı saikler doğrultusunda hazırlanmıştır. Akademik çevreler ve devlet kurumları için Tatar dili eğitimi, Ruslarla Tatarlar arasındaki iletişimi sağlama ve imparatorluk bürokrasisine hizmet edecek kadrolar yetiştirme maksadı ile gerekli görülmüş; bu bağlamda Tatar dili öğretimi çoğu zaman misyonerlik faaliyetleriyle iç içe yürütülmüştür. Buna karşılık Müslüman Tatar toplumu ise ana dili öğretimini, dinî eğitimle birlikte kültürel kimliğin sürekliliğini sağlayan temel bir unsur olarak görmüştür. Böylece Tatar dili öğretimi bir yandan idarî ve siyasî

hedefler doğrultusunda araçsallaştırılırken, diğer yandan inanç, ahlâk ve kimlik aktarımının taşıyıcısı hâline gelmiştir.

1. Ana Dili Öğretiminde Yeni Bir Usul: Usûl-i Savtiye ve İmla Tartışmaları

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kazan Tatarları Türk dünyasının modernleşme sürecinde köklü bir dönüşümü başlatan usul-i cedit hareketiyle tanışmıştır. Ana dili öğretimini ve ana dilinde eğitimi esas alan; alfabe öğretiminde ses metodunun (usul-i savtiye) uygulanmasını, okullarda okutulacak derslerin ve yeni ders kitaplarının düzenlenmesini, eğitimin amaçlarının yeniden tanımlanmasını ve eğitimin devlet eliyle yürütülmesini kapsayan bir eğitim modeli olan usul-i ceditin (Türkyılmaz 2013: 5) ilk uygulayıcısı olarak Rusya Müslümanlarında eğitim reformunu başlatan isim İsmail Gaspıralı'dır. "Hakim bir milletin; mahkûm düşmesi, mahkûm bir milletin yok olması, mektepsizlikten ileri gelir, diyen Gaspıralı, cehalete ve cehaleti teşvik edenlere karşı savaşın ilk bayrağını Kırım'da açmıştır" (Hablemitoğlu 2004a: 76).

İ. Gaspıralı'ya kadar Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan modernleşme girişimleri ile Kafkasya ve İdil-Ural bölgelerinde kayda değer bir gelişme katedilmiş, din, tarih ve dil alanlarında yenileşme düşüncesini yansıtan önemli eserler kaleme alınmıştır. Bununla birlikte modernleşmenin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu tam manasıyla kavranamamış ve bu sebeple de bu alanda geleceğe dönük, kapsamlı ve sistemli bir proje ortaya konulamamıştır (Akpınar 2012: 209). Avrupa'da XIX. yüzyılda hız kazanan ulusal bilinç oluşumundan ve Rusya'da yükselen Panslavizm ideolojisinden etkilenen Gaspıralı, Rusya Türklerinin cehaletten kurtularak millî kimlik bilinciyle topyekûn bir aydınlanma sürecine girebilmesi amacıyla yekpare bir program geliştirmiştir. 1883'te yayımlamaya başladığı *Tercüman* gazetesi, 1884'te başlattığı usul-i cedit eğitim öğretim hareketi ve 1887'den itibaren Molla Abbas Fransevî imzasıyla kaleme aldığı roman ve hikayeleri bu projenin pratikteki yansımalarıdır (Akpınar 2012: 209).

Gaspıralı'nın eğitim anlayışı olan usul-i cedit, eğitimde ana dili öğretimini esas alır. Okula başlayan çocuklara kısa sürede ana dillerinde okuma yazma öğretmeyi hedefleyen usul-i ceditte kullanılan usul-i savtiye ise harf şekillerinin adlarının öğretilmesine dayalı yönteme karşı geliştirilmiş yeni bir metottur (Türkyılmaz 2013: 3, 89). Bu metot dâhilinde alfabe, bir bütün olarak öğretilmek yerine harfler teker teker tanıtılmakta; her harfin ses değeri kavratıldıktan sonra yazma çalışmalarıyla öğrenme pekiştirilmektedir. Harfler, sık tekrarlarla tam anlamıyla benimsendikten sonra bu harflerden oluşan basit kelimeler aracılığıyla okuma yazma pratiğine geçilmektedir (Görgeç ve Aslan 2024: 131). O döneme kadar medreselerde hâkim olan "icik" usulü (Kurat 1966: 112), yani hece esaslarına dayalı okuma yöntemi yerine kullanılan bu yeni metot sayesinde sadece 45 günlük eğitimle öğrencilere okuma yazma öğretilmiştir (Hablemitoğlu 2004b: 58). Bu sebeple İsmail Gaspıralı'nın bu girişimi, kendi dönemi için gerçek bir pedagojik devrim niteliğindedir.

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

Gaspıralı 1880'lerden itibaren Kırım'da uyguladığı usul-i cedidin iyice anlaşılabilmesi için yazdığı *Hoca-i Sibyan, Rehber-i Muallimin ve Usul-i Cedit Nedir?* adlı kitaplarında bu yeni yöntemin esaslarını ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır (Türkyılmaz 2013: 84). Usul-i cedit eğitim bu ders kitapları ve yayımladığı *Tercüman* gazetesi aracılığıyla yaygınlaşmış böylelikle Türk dünyasında eğitimde yeniliği savunan geniş bir aydın çevresinin oluşmuştur. (Kurat 1966: 112). Ceditçilik etkisi altında 1905'ten sonra İdil-Ural'daki okullarda ses yönteminin benimsenmesiyle çocuklar, ana dillerinin seslerini tanıdıktan sonra bu sesleri tutarlı işaretlerle yazıya aktarmayı öğrenmişlerdir.

İdil-Ural coğrafyasında bu usul-i savtiye metoduyla hazırlanmış okuma kitaplarından biri Möhëddin Korbangaliyëv'in (1873-1941) *Tatar Elifbası* adlı eseridir. Maarif Kütüphanesi yayınlarından çıkan ve toplamda 84 sayfadan oluşan *Tatar Elifbası* kitabının en dikkat çekici bölümü "mukaddime" başlıklı ön sözüdür. Burada müellif Korbangaliyëv dönemin Tatar okullarında yaygın olarak kullanılan usul-i meddiye yöntemini eleştirmekte ve bu yöntemin pedagojik açıdan yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre eski usulde harf öğretimi her en kadar başlangıçta kolay görünse de ilerleyen zamanlarda karışıklığa yol açmakta hatta öğrenciler harfleri yeniden ses temelli olarak öğrenmek zorunda kalmaktadırlar. Bu sebeple çağdaş dünyada kabul gören usul-i savtiye yöntemi ses temelli yapısıyla ana dili öğretimine daha uygundur. Metinde dikkat çekici diğer bir husus ise ünlü pedagogun imla konusundaki düşünceleridir. Tatar alfabesinin medli sesleri gösterecek yeterli harf işaretine sahip olmadığını vurgulayan Korbangaliyëv bir taraftan usul-i savtiye'nin benimsenmesini savunurken bir taraftan da Tatar yazısının fonetik yönden geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bizim alfabelerimizin muteber örnekleri bugüne kadar usul-i meddiye esasına göre düzenlenmiş olanlardı; ancak bu yöntemin pedagojik açıdan uygun olmadığını günümüz öğretmenlerinin pek çoğu artık anlamaktadır. Bu yöntemle okutulurken başlangıçta harf tanıtımı kolay gibi görünse de, ilerleyen aşamalarda işler tamamen karışmakta, hatta harfleri sesleriyle yeniden baştan öğretmek zorunda kalınmaktadır. Kısacası bu yöntemin kusurları oldukça fazladır; bunların hepsini yalnızca bu giriş bölümünde

¹ Kazan Tatarlarının en önde gelen pedagoglarından biri olan Korbangaliyëv 1890-1895 yılları arasında Tatar öğretmen okulunda öğrenim görmüştür. Tatar filolojisinin kurucusu Kayyum Nasiri'nin onun üzerinde etkisi büyüktür. Öğrenimini tamamladıktan sonra meslek hayatına önce Alabuga'da bir okulda Rusça ve aritmetik dersleri vererek başlayan eğitimci 1903 yılında Kazan'da "Yetim Balalar Yortı"na geçmiş ve 1917 yılına dek burada görevini sürdürmüştür. Yine bu yıllarda ilk ve orta düzey mektepler için Tatar alfabesi, Tatar dili ve matematik öğretmeye yönelik olarak ders kitapları hazırlamıştır. Sovyet devrinde de Tatar diline yönelik çalışmalarını sürdüren ve ders kitapları yayımlamaya devam eden pedagog, Tatar filolojisi ve eğitimi tarihinde özellikle Tatarcanın yabancı dil olarak öğrenimine yönelik çalışmaları ile dikkati çeker. *Ruslar Öçën Tatar Tëlä Derëslëgë, Tatarlardan Başkalarga Tatar Tëlä Derëslëgë* gibi eserlerin yazarı olan Korbangaliyëv dilin; fonoloji-morfoloji ve sentaks sırasıyla öğretildiği klasik anlayışın aksine leksikoloji temelli kompleks bir öğretim metodunu tercih etmiştir (Nasibullov 2013: 74-77).

yazıp bitirmek mümkün olmadığı gibi, öğretmenlerimiz bunu kavradıktan sonra ayrıca uzun uzun anlatmaya da gerek görmüyorum. Günümüzde artık dünyadaki eğitimli milletlerin benimsediği “usûl-i savtiye” bizim okullarımızda da kabul görmeye başlamıştır. “Usûl-i savtiye”nin Tatar alfabesini öğretmek için kullanılamayacağı ya da bu yöntemin yalnızca Avrupa dillerindeki alfabelere özgü olduğu yönündeki iddialar, ak olanı kara göstermeye çalışmaktan başka bir şey değildir (Korbangaliyef 1912: 1).

Rusya Müslümanlarının ceditçi aydınları modern bir devlet olma potansiyeli çerçevesinde mevcut durumlarını değerlendirmişler ve güçlü bir eğitim sistemi, kültürel birikim, canlı toplumsal hayat ve üretim ticaret dengesine dayalı bir ekonomik yapı konularında eksiklikleri fark etmişlerdir. Bu eksikliklerin bilgisizlikten doğan tembellik ve kendine güven eksikliğinden kaynaklandığını düşünen ceditçiler toplumun eğitim seviyesini yükseltmek için nitelik eğitim kurumları tesis etmeyi önceliklemişlerdir (Alp, 2014: 64). Bu sebeple usul-i cedit hareketi, yalnızca alfabe öğretimiyle sınırlı kalmamış; eğitim öğretimin tüm alanlarında modernleşmeyi esas alan bir anlayış olarak benimsenmiştir. İlmihali yerli dilde okuma, Kuran’ı tecvitle okuma, fen derslerini müfredata ilave etme gibi yenilikler eğitim öğretime dahil edilmiş (Kurat 1966: 112) ve okul medreseden ayrılmıştır. İlkokul öğretmenlerinin belirlenmesi, öğretmenin sadaka yerine aylık alması, okuma yazma öğretiminin usulsüz heceleme yerine alfabe kitaplarında gösterilen usul-i savtiye ile yürütülmesi, okumanın yanı sıra yazma öğretime de önem verilmesi, kız çocukları için ayrı ilkokulların açılması, kız çocuklarına yazı yazmanın öğretilmesi, öğretimin bir program dahilinde yapılması ve her yaşa uygun ders kitaplarının hazırlanması (Devlet 1999: 44) gibi pek çok düzenleme ile eğitim öğretim nitelikli hale getirilmeye çalışılmıştır.

A. Battal Taymas’a göre (1966: 160) ceditçilik en sağlam destekçilerini Kazan Türkleri arasında bulmuştur. Musa Akyiğitzade’nin *Hüsameddin Molla* adlı hikayesi, Zahir Bigi’nin *Uluf Yaki Güzel Kız Hadice eseri*, Abdullah Tukay, Mecit Gafuri, Zarif Beşiri gibi şairlerin ilk dönem şiirleri ve yine Ayaz İshaki’nin ilk dönem eserlerinden biri olan *Taallüm’de Saadet* adlı hikayesi Tercüman’ın diliyle kaleme alınmıştır. İdil-Ural coğrafyasında A. Hadi Maksudi, M. Fatih Kerimi, Alimcan Barudi, Rızaeddin Fahreddin, Abdullah ve Ubeydullah Bubi gibi isimler İ. Gaspıralı’nın başlattığı ceditçilik hareketinin en önde gelen temsilcileridirler (Hablemitoğlu 2004b: 61; Devlet 1999: 164-165).

1890’lardan 1917’ye kadar Kazan’da 20 ila 60 arasında alfabe kitabı yayımlanmıştır. Ceditizm etkisiyle ve *usûl-i savtiye* metoduna dayalı olarak hazırlanan bu ders kitaplarında ortak bir Türk yazı dili oluşturma yönünde bilinçli bir çabanın varlığı dikkat çekmektedir. Bu dönemde kaleme alınan eserlerde Türk dünyası arasında dil birliği sağlama düşüncesi doğrultusunda kelime tercihlerinde ve ifade biçimlerinde belirli bir standartlaşma eğilimi görülür. Örneğin; A. H. Maksudi’nin *Muallim-i Evvel* adlı eserinde, başında fes bulunan bir erkek resminin altındaki açıklamada “ata resmi” yerine “baba resmi” ifadesinin tercih

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

edilmesi bu ortaklık arayışının somut bir göstergesidir (Salnikova ve Galiullina, 2016: 28, 33). Benzer bir anlayışla Tatar aydınları da farklı Türk coğrafyalarındaki okur ve âlimlerin anlayabileceği bir dil kullanmaya özen göstermişlerdir. Ocak 1897’de Ufa’da yapılan toplantı neticesinde kurulan Islah-ı Türkî, Islah-ı Mekatib ve Neşr-i Maarif cemiyetinin 1898’de dördüncü toplantısında ders kitapların Türkî dille hazırlanması kararı alınmıştır² (Türkoğlu 2000: 117). Okuma öğretimi amacıyla hazırlanan pek çok eserde “Türkî dil” ifadesinin kullanılması ceditizmin ortak bir yazı dili ve kültürel birlik oluşturma idealinin Tatar coğrafyasında benimsendiğini ortaya koymaktadır. Tatar ceditçiliğinin en önde gelen isimlerinden biri olan Ubeydullah Mahdum Feyzi³ (Bubi)’nin 1908 tarihli *Kıraat-ı Türkî* adlı okuma kitabı da işte bu anlayış doğrultusunda hazırlanmış bir okuma kitabıdır.

Tatar eğitimcinin *Kıraat-ı Türkî* başlıklı çalışması Kazan’da Yermalëyov Matbaası’nda basılmış olup 72 sayfadan oluşmaktadır. Eserin kapağında; “Öçünçë, dörtünçë sınıf-ı ibtidailer için tertip edilmiştir” ibaresi yer almaktadır. “Yir, Dua, Misal, Peygamber, Deñiz, Ata [Baba], Tülki, Ėkinçi [Çiftçi], Ev, Tavuk, Alma ve Ahmed, Hasan ve Kitap, Kece ve Tülki [Keçi ve Tilki], Bir Balanıñ Yahşılığı [Bir Çocuğun İyiliği], Çakal, Koşlarınıñ Faidesi [Kuşların Faydası], Karga ve Tülki, Paklık, Kartlarını Zurlav [Yaşlılara Hürmet], Sukır Hatun [Kör Kadın], İrtegi İş [Sabah Yapılan İş], Sarık [Koyun], Bal Kortı [Arı], Bolun ve Pëçen [[Otlak ve Saman], At ve Bürë [At ve Canavar], Bir Saatte Öç Yahşılık [Bir Saatte Üç İyilik], At, Eteç ve Çakal [Horoz ve Çakal], On ve İkmek [Un ve Ekmek], Maymun ve Tülki, Kutuplar, Dört Yak [Dört Yön], Arslan, Böri ve Tülki, Yaz [İlkbahar], Cey [Yaz], Köz ve Kış [Güz ve Kış], Tavık ve Kürke [Tavuk ve Hindi], Kiçe ve Köndez [Gece ve Gündüz], Yıl, Meçë ve İgev [Kedi ve İğ], Şadlık [Sevinç], İşek [Eşek], Sayıskan ve Kügerçën, , Dut ağacı, Kirpi ve Kuyan [Kirpi ve Tavşan], Bir Balanıñ Duası, Gül Ağacı, Çiye ve Bogday [Vişne ve Buğday], İmen ve Çay [Meşe Ağacı ve Çay]” vb. başlıklarıyla, çoğunlukla 2-3 paragraftan oluşan bu kısa okuma parçaları didaktik mahiyettedir. Okuma parçalarının sıralanmasında belirgin bir konu bütünlüğü bulunmamakla birlikte, yazarın öncelikle dini içerikli okuma parçalarına yer verdiği ve ardından yeryüzü şekillerini, hayvanları, bitkileri, meslekleri, yeraltı kaynaklarını (özellikle madenleri) ve bilim dallarını ayrı başlıklar altında tanıtan 4-5 cümlelik kısa metinlere yer verdiği görülmektedir. Hayvan ve bitkilerin kişileştirildiği okuma parçaları fabl özelliği

² Toplantıda alınan kararlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. (Türkoğlu 2000: 114-116).

³ Ubeydullah Mahdum Feyzi (Bubi) (1866-1936), Bubi medresesinin kurucusu ve ilk müderrisi olan Gabdulgallam’ın oğludur. Kardeşi Gabdulla (1871 doğumlu) ile birlikte medresenin yönetimini üstlenmiş, bu sebeple iki kardeş “Bubiler” olarak tanınmışlardır. İstanbul’da eğitim gören ve Osmanlı eğitim kurumlarındaki tedris usullerini inceleyen G. Feyzi 1895’te ülkesine döndükten sonra kardeşiyle birlikte babalarından kalan Bubi medresesini bir usul-i cedit medresesi haline getirmiştir. XX. yüzyılın başlarında hem o hem de kardeşi kendi ders kitaplarını hazırlayıp yayımlamışlar ve bu sayede medresenin itibarı daha da arttırmışlardır. Ubeydullah Feyzi kısa bir süre içinde çok sayıda ders kitabı kaleme almıştır. *Kavaid-i Türki, Coğrafya, Kıraat-i Türki* bu eserleri arasındadır. Ayrıca dinî konularda da kitaplar yazmış, bilimsel konularla dinî bilgileri harmanlayarak işlemiştir (Mehdiyëv 1969: 167-168; Türkoğlu 2000: 184; Çap 2022: 216).

taşımaktadır. Canlı ve cansız varlıklar ile kavramların tanıtımının ardından da yine bağlama uygun bir okuma parçasına yer verilmiş ve her metnin sonunda "hisse" başlığıyla öğrencilerin o metinden çıkarmaları gereken dersi gösterir bir bölüm ilave edilmiştir. Kitapta bu kısa okuma parçalarının tercüme ya da telif olduğuna ilişkin ayrıca bir bilgiye yer verilmemiştir. Yazar eserinin girişinde çocuklara hitaben bir ön söz de kaleme almıştır:

"Çocuklar! Akşam olunca okuldan evinize döndüğünüzde, annenize 'Karnım aç, üşüdüm, yoruldu!' dersiniz. O da sizin karnınızı doyurur. Semaver kurup çay içirerek sizi ısıtır. Hâlinizi sorar, yorgunluğunuzu gidermeye çalışır. Annenizin bu kadar iyilik yapmasından ne kadar sevinirsiniz. Ve annenin herkes için ne kadar değerli bir kişi olduğunu anlarsınız. Ayrıca her insanın bir annesinin bulunmasının ne kadar gerekli bir şey olduğunu da bilirsiniz.

Çocuklar! Sizin annenizden daha şefkatli, daha da iyi olan bir varlık vardır. O iyi anneyi size veren de odur. Dünyayı, güneşi ve ayı yaratan da odur. O varlık Allahu Teâlâ'dır. Allahu Teâlâ birdir. Her şeyi görür, işitir ve bilir. İyi işlerimizi de kötü işlerimizi de bilir. İyi iş yapan kişileri sever. Kötü iş yapan kişileri sevmez. Haydi çalışalım! İyilik yaparak Allahu Teâlâ'nın sevdiği kullarından olalım!" (Feyzi 1908: 2).

Bu dönemin pedagogları hazırladıkları ders kitaplarını okuma yazma öğretiminin yanı sıra dinî ve ahlaki terbiyenin bir aracı olarak görmüşler ve metinlerini bu anlayış doğrultusunda hazırlamışlardır. İlk Tatar reformcuları İslam'a yalnızca bir din olarak değil, dini bir temek üzerinde ruhani olanla dünyevi olanı bir araya getiren bir kültür olarak yaklaştıklarından (Rorlich 2000: 217) çocukların şeriat kaideleri çerçevesinde yetiştirilmesine büyük önem vermişler ve Hz. Muhammed'in "En güzel miras, ana-babanın çocuğa verdiği iyi terbiyedir" sözünü temel ilke edinmişlerdir (Salnikova ve Galiullina 2016: 32-33). Bu sebeple devrin ders kitaplarında "iyi-kötü çocuk" karşıtlığına dayalı bir ahlâk modeline yer verilir ve ahlaki davranış ölçütleri açıkça belirtilir: Ahlaklı bir çocuk en başta Allah sevgisiyle doludur ve ona karşı itaatkardır. Allah'ın emirlerini itirazsız yerine getirmesi onun ahlaki yükümlülüğüdür. G. Feyzi'nin ön sözünde de bu öğreti vurgulanmaktadır. Eserinin girişinden itibaren yazar çocuklara Allah sevgisi ile şükür ve itaat duygularını aşlamaktadır. Kitaptaki tüm okuma parçaları da öğrenciye nasihat vermek amacıyla kaleme alınmış; böylece okuma yazma öğretimi ahlaki eğitimle bir bütün haline getirilmiştir:

"Kirpi ve Tavşan

Kirpi ormanda yalnız kalmıştı. Yanında bir kişi de bulunmadığı için içi sıkılıp öfkelenerek dikenlerini kabartmış, büzülüp yatmıştı. Bir gün yanından geçip giden tavşanlara dedi ki:

– Dostlarım! Neden benimle oynamıyorsunuz? Tavşanların arasından biri şöyle cevap verdi:

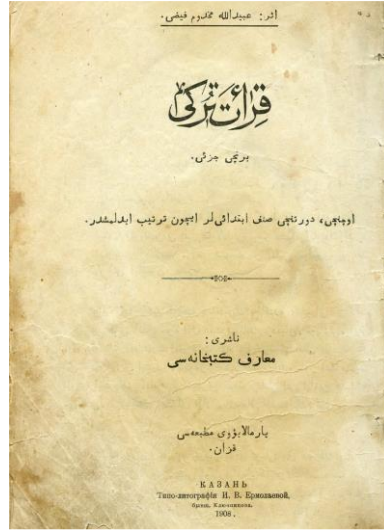

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları
— Sen çok kötü birisin. Burnumuzu biraz sana doğru uzatsak, hemen dikenlerinle batırıyorsun. Bu yüzden senin yanına gelmek olmaz.

Hisse

Eğer arkadaş bulamazsan, insanlara öfkelenme; kusur kendindedir. İyi insana arkadaş olmak herkesin istediği bir şeydir. Kirpi gibi olup gelen birine diken batırırsan, yanına kimse gelmez” (Feyzi 1908: 40).

Feyzi, Ubeydullah Mahdum. 1908. *Kıraat-ı Türkî*. Kazan: Maarif Kitaphanesi

Benzer bir içerik M. Korbangaliyev'in yukarıda anılan *Tatar Elifbası* adlı okuma kitabında da görülür ancak bu okuma kitabı için hazırlanmış olan metinler, eğitim öğretimin din merkezli yapısından uzaklaşıp nispeten daha seküler bir doğrultuda şekillenmeye başladığını ve bu dönemde artık ahlaki tutum ve davranışların kazandırılmasına öncelik verildiğini göstermektedir: “Kürkem Akıllı Bala [Muhteşem Akıllı Çocuk], Yaman Hulklu Bala [Kötü Tabiatlı Çocuk], Tırış Bala [Çalışkan Çocuk], Yalkav Bala [Tembel Çocuk], Ata Anasın Sevmegen Bala [Anne Babasını Sevmeyen Çocuk], Bolutlar, Nazikane Bala, Tuğrı Bala [Dürüst Çocuk], Bılçırak Bala [Pis Çocuk], Koşlar [Kuşlar], Pak Bala [Temiz Çocuk], Mëskën Bala [Bahtsız Çocuk], Gayretli Bala, Kartlarga Hörmət Kıylgan Bala [Yaşlılara Hürmet Eden Çocuk], Yalgançı Bala [Yalancı Çocuk], Saf Köñelli Bala [Temiz Kalpli Çocuk], Uğrı Bala [Hırsız Çocuk], İnsafılı Bala, Sandugaçlar [Bülbüller], Köñç Bala [Kıskanç Çocuk], Köyez Bala [Şık Çocuk], Mektepke Kiçëküv Kilgen Bala [Mektebe Geç Kalan Çocuk], Kazan Şehri, Köleç Yözli Bala [Güleç Yüzlü Çocuk], Helfesin Söymegen Bala [Hocasını Sevmeyen Çocuk], Hayvanların da Canı Açıy mı?[Hayvanların da Canı Acıyor mu?], Hayvanlarga Katıylık Kılğan Bala [Hayvanlara Zulmeden Çocuk], Koşlarını Rencëtmegëz [Kuşları İncitmeyiniz], Mektep, Mükafat Kayçan Vërele ? [Ödül Ne zaman Verilir?], Akıllı Hatun” gibi başlıklarla 75'i nesir 3'ü şiir olmak üzere toplamda 78 adet okuma parçası, yazarın öğrencilerine ilişkin kendi izlenimlerini aktarır bir üslupla; I. şahıs anlatıcı kullanılarak hazırlanmıştır. Okuma parçalarının üslubu yazarın öğrencilere saygı, dürüstlük, tevazu, sorumluluk gibi birtakım

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

XX. yüzyılın başlarında yazı dili tartışmalarında leksik düzeyde standartlaşmayı ve imla birliğini savunanlar ile diyalekt temelli bir yazı dili anlayışını benimseyenler olmak üzere iki temel yaklaşım öne çıkmıştır. Bu tartışmalarda ortak Türk dilini ve yazıda birliği savunanların en başında gelen isim şüphesiz İsmail Gaspıralı'dır. Gaspıralı farklı lehçeler konuşan Türk toplulukları arasında dil aracılığıyla ortak bir bilinç ve dayanışma oluşturmayı hedeflemiş, yazı dilini de bu bütünleşmenin temel vasıtası olarak görmüştür. *Tercüman* gazetesini bu amaçla çıkarmış ve sayfalarında tüm Türklerce anlaşılabilir sade bir dil kullanarak ortak bir Türk yazı dili kurma çabasına girişmiştir. Türk dünyasının muallimine göre Osmanlı Türkçesi; "kavmî bir lisan değil, divanhaneler ve memurlar şivesidir" (Gaspıralı 2008: 29); bu nedenle bütün Türk topluluklarının ortak dili olmaya uygun değildir. Onun tüm Türk dünyası için standart hale getirmeye çalıştığı yazı dili, *Tercüman*'da kullanılan dildir; bu dili Z. V. Togan (1947: 559) "Kırım lehçesi"; N. Devlet (1999: 20) "Osmanlı Türkçesi"; Y. Akpınar (2012: 210) ise "sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesi" olarak tanımlamaktadır.

İ. Gaspıralı Arap harfli alfabenin öğretimini bir sorun olarak görmemiştir. Ona göre Rusya Türklerinin öncelikli olarak çözmesi gereken asıl mesele alfabe öğretiminin Osmanlı sahasında olduğu gibi ana dili öğretimine uyarlanmasıdır. Bu sebeple de son yıllarına dek imlanın ıslahına yönelik çalışmalara karşı çıkmıştır (Türkyılmaz 2013: 5). «Hiç okumamış mujik ve avam için gazete yazılmaz» diyen Gaspıralı (2008: 79) imla denemelerine ilişkin görüşlerini yayımladığı *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla aktarmıştır. Örneğin Tiflis'te yayımladığı *Şark-ı Rus* gazetesinde Türkçenin dokuz ünlüsünü Arap rakamlarıyla gösteren Mehmedağa Şahtatlı (Türkyılmaz, 2013: 19)'nın imlasına ilişkin olarak kanaatini şu şekilde ifade etmiştir:

"Elifba-yı Arabiye ve Türkiye, tahsil ve intişar-ı uluma mani ve şeyn değildir. Gerçi Latin, Rus ve Frenk elifbaları daha yengildir; lakin, mesele etraflıca mülahaza olunursa tebdil ve tagayyüre ne lüzum kalır, ne münasebet. Bilmem neden, Tiflis'in havasından mı suyundan mı, elifba meselesi hep Tiflis'ten zuhur ediyor (...) Bizim Azerbaycanlı radikaller Kafkazy'a da mekteplerin teksirine, programlarının ıslahına dikkat etmiş olsa idiler, maarif-i milliyetimiz daha karlı olurdu (...) Yazın, tercüme edin, neşredin; gerek budur. Elifbamız yeterlidir" (Gaspıralı, 2008: 71-72).

Ortak Türk dili oluşturma girişimlerinin yanı sıra bu dönemde lehçeleri temel alan yazı dili oluşturma çabaları da vardır ki İdil-Ural sahasında bu girişimi başlatan isim Kayyum Nasırı'dır (Levent 1960: 296; Devlet 1999: 161). Nasırı'nin temel amacı; barındırdığı pek çok yabancı unsur ile halktan kopmuş olan yazı dilini konuşma diline yaklaştırmaktır. Tatar dilci bu sorunu *Mecmuatü'l Ahbar*'ında şu anektotla dile getirir: "Köye döndüğümde bu kitabı yanımda götürmüştüm. Birkaç köylüye okuyup gösterdim. Ben okurken aralarında şöyle konuşuyorlardı: 'Bak, konuşuyormuş gibi okuyor!' Yani öyle ki herkesin anlayabileceği bir dil..." (Yusupov vd. 2025: 469). Rus mekteplerinde Tatarca öğretmeni olarak görev yapması

Nasırı'yi dilin yapısına ve öğretimine dair sistemli çalışmalar yapmaya yöneltmiştir. Ona göre Tatar dili bağımsız bir dil olmakla birlikte tamamen yabancı etkilerden kurtulamamıştır. Tatarca; Çağataycanın bir koludur ve dilbilgisel bakımdan tutarlı bir yapıya sahiptir. Fiil kadrosu bakımından oldukça zengin olmakla birlikte yine de kelime dağarcığı sınırlıdır. Bu eksikliğin Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerle giderilmesi hâlinde Tatarca olgun bir yazı dili seviyesine ulaşabilecektir. (Taymas 1966: 123–124). Tatar dilci Türkistan'daki Çağatayca etkisindeki resmî “Türkî dil” yerine Kazan halkının gündelik dilini yazı ve öğretim dili hâline getirmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda Arapça, Farsça ve Osmanlıca unsurlardan arınmış bir dil ile eserlerini kaleme almaya çalışmıştır. (Kurat 1966: 108).

Nasırı aslında hiçbir geleneksel kayda bağlı kalmamasın bağımsız bir yazar olarak hareket etmiş (Kanlıdere 2021: 127-128) ve çalışmalarında bütünüyle Çağatay ve Osmanlı etkisinden sıyrılamamıştır (Taymas 1966: 133-134). Bununla birlikte yazı dilinin Kazan lehçesi temeline dayanması gerektiğini ilk savunan kişi olduğundan özellikle Sovyet döneminde Tatar yazı dilinin ve dolayısıyla Tatar kimliğinin bânisi olarak değerlendirilmiştir. Ünlü Tatar yazar ve pedagog G. İbrahimov onu; “Tatarca'yı Arapça ve Farsçanın esaretinden kurtaran bir devrimci” olarak tanımlarken, edebiyat tarihçisi G. Sadi de Tatarcılık akımını başlatan kişi olarak tanıtmıştır. Sadi'ye göre Gaspıralı'nın öncülüğündeki Türkçülük hareketi bir dönem Nasırı'nin Tatarcılık anlayışını gölgede bırakmışsa da XX. yüzyılın başlarında yeniden güç kazanmış ve Tatarcılık akımı edebî alanda galip gelmiştir (Kanlıdere 2021: 130–131). Nasırı'nin başlattığı Tatarcılık cereyanı İdil-Ural Müslümanlarında millî kimlik şuurunun uyanmasına vesile olmuşsa da öte yandan bu eğilim Rus misyonerlerin Müslüman ahaliye yönelik ayrıştırıcı politikalarına dolaylı olarak hizmet etmiştir (Devlet 1999: 162).

XX. yüzyıl başında Tatarcılık-Türkçülük çekişmesi özellikle edebi dil meselesinde kendini göstermiş ve İdil-Ural aydınları Gaspıralı'nın kullandığı dil ile mahalli lehçe arasında kalmışlardır. Türkçülük grubunun en güçlü temsilcilerinden olan Rızaeddin Fahreddin Tercüman'la Kayyum Nasırı arasında bir dil kullanırken (Rorlich 2000: 125) Tatar tiyatrosunun güçlü ismi Ali Asgar Kemal *Bahtsız Yiğit* adlı eserini saf Tatarca ile yazmayı tercih etmiştir (Devlet 1999: 164). Devrin süreli yayın organları da bu çekişme ekseninde dil politikalarını belirlemişlerdir. R. Fahreddin'in *Şura* dergisinde Osmanlıca ile karışık Kazan Tatar edebi dili tercih edilirken *Nur*, *Beyanülhak*, *İdil*, *Mektep*, *Hukuk Hayat*, *Ak Yol* Tatar edebi dilinde yayımlanmıştır (Türkoğlu 2000: 212). *Yulduz* gazetesi başyazarı A. H. Maksudi gazetesini; “Yulduz Kazanîdir. Ceride-i Türkiyedir” olarak tanımlamasına karşın gazetede Tatarca kullanmıştır (Devlet 1999: 164). Kazan'da bu dönemde çıkan süreli yayın organlarında ekseriyetle Tatar lehçesi kullanılmakla beraber St. Petersburg'da yayımlanan *Ülfet*, Orenburg'daki *Vakit* ve Uralski'deki *El-Asrû'l Cedit*, Türkçü yayın organları olarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir (Akpınar, 2012: 20; Devlet 1999: 164). Yazı dili ikiliği ders kitaplarına da yansımış, 1910'lu yıllarda Ahmedcan Mustafa'nın *Türkî Sarfı*, A. H. Maksudi'nin *Sarf-ı Türkî* ile *Nahv-ı Türkî'si*, Muallim Kebuteri'nin *Terbiye-i Cebirli Muhtasar*

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

Sarf-ı Türkî'si Osmanlıca ders kitaplarının etkisinde ortak dille hazırlanırken öte yandan G. İbrahimov'un *Tatar Sarfı*, *Tatar Nahvi* ve C. Velidi'nin *Tatar Tili Kaideleri* halkın anladığı Tatar lehçesini işleyip edebi bir dil haline getirme saikiyle kaleme alınmıştır (Devlet 1999: 165).

Ceditçilik hareketi ve ortak edebi dil anlayışı 1917 Rus ihtilaline dek varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte Türk boylarının kendi lehçelerinden edebi dil meydana getirme eğilimlerinin bilhassa 1910'lu yıllardan sonra giderek arttığını söylemek gerekir. İdil-Ural coğrafyasında da Nasırı'nin Tatar lehçesini edebi dilin temeli olarak kabul ettirme mücadelesi yankı bulmuştur. Tatar lehçesi yeni kuşak reformcu yazarlar tarafından teşvik edilmiş, millî kimliği muhafaza etme ve millî bir kültür geliştirme kaygısı taşıyanlar saf Tatar lehçesini savunmuşlardır. Böylelikle Tatar edebî diline yönelik tamamen İslamî bir kimlikten yine İslamî fakat aynı zamanda millî bir Tatar kimliğine geçişte kilit rol oynamıştır (Rorlich 2000: 144,147).

Edebi metinlerin yanı sıra bu yıllarda hazırlanan alfabe kitaplarında da Tatarcılık cereyanını pekiştiren bir dil kullanımı ve söylem dikkati çekmektedir. Örneğin G. Alparov, 1913 tarihli *Tatar Elifbası* adlı eserinde "Biz Tatar denen kişileriz, hepimiz Tatarca konuşuyoruz; bizim ana dilimiz Tatar dilidir" sözleriyle bu eğilimi açık biçimde ortaya koymaktadır. Aynı kitapta A. Tukay'ın "Ana Dili" şiirinden yapılan alıntılar, dilin millî aidiyetin sembolü olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır (Salnikova ve Galiullina 2016: 32-33). Benzer biçimde dönemin diğer alfabe öğretme kitabı yazarları da eserlerinde daha ziyade halk edebiyatı örnekleri, meseller ve Tatar edebiyatından Tatar lehçesiyle yazılmış metin örneklerine ağırlık vererek Tatar kimliğine vurgu yapmışlardır. 20-27 Haziran 1915'te, Ufa'da Tatar ilkokulları için ders kitaplarını seçme amacıyla düzenlenen istişare toplantısı bu hareketin kurumsal bir nitelik kazandığını göstermektedir. Toplantıya G. İbrahimov, M. Gafuri, M. Korbangaliyev gibi dönemin önde gelen pedagogları ve aydınları katılmış; mevcut 60 alfabe öğretme kitabından yalnızca M. Korbangaliyev'in *Tatar Elifbası* ile H. Gali'nin *Dil Açkıcı* adlı eserleri uygun ders kitapları olarak kabul edilmiştir. (Salnikova ve Galiullina 2016: 31). Her ne kadar karar bağlayıcı olmasa da bu seçim, Tatar lehçesinin yazı dili olarak yerleştirilmeye çalışıldığına ve Tatarcılık cereyanının eğitim alanında da belirgin biçimde öne çıktığına işaret etmektedir.

Kazan Türkçesinin şekillenmeye başlaması yazımda da yeni arayışların önünü açmıştır. Halk diline dayalı yazı dili oluşturma gayretleri imla konusunda farklı denemelerin yapılmasına zemin hazırlamış ve dilciler Tatarcanın fonetik yapısını daha doğru yansıtacak yazım biçimleri geliştirmeye başlamışlardır. İmla ıslahatına ilişkin ilk görüş beyan eden isim yine K. Nasırı'dir. Nasırı *Enmüzeç* adlı eserinin "Sesler" başlığını taşıyan bölümünde Tatarcada on ünlü bulunduğunu ve bu seslerin 3 harfle karşılanamadığı için her bir ünlüye karşılık gelecek bir harf olması gerektiğini belirtmiştir. Yine aynı eserde bazı eklerin yazımında da konuşma dilini esas almıştır (Kuzmina 2025: 232; Yusupov vd. 2025: 469-470).

Nasiri'nin yazıda ünlülerin gösterilmesine ilişkin girişimleri Kazan'daki Darümuallimin müderrislerinden biri olan Şakircan Tahirov (1858-1918) (Türkoğlu 2000: 118) tarafından devam ettirilmiştir. Tahirov *Bade'el-ta'lim Nam Mükemmel Elifbası*'nı ilk olarak 1893'te yayımlamış ve 1915'e dek 6 baskı yapan bu eserinde Nasiri'nin yazıda 10 ünlü harf tasavvurunu hayata geçirmiştir (Nasibullov 2013: 71).

İmlanın iyileştirilmesine yönelik katkı sunan isimlerden biri de Tatar ceditçiliğinin en önde gelen isimlerinden biri olan Ahmet Hadi Maksudi (1868–1941)dir. Maksudi çok yönlü bir entelektüel olarak yaşamının büyük bölümünü eğitim, dil, basın ve kültürel reform faaliyetlerine adanmıştır. Onun eğitim alanında sunduğu en büyük katkı 1892'de yayımladığı *Muallim-i Evvel* adlı alfabe kitabıdır. 1892–1918 yılları arasında otuzdan fazla baskı yapan ve toplam tirajı bir milyonu aşan bu kitap Tatar dünyasında okuma yazma öğretiminde devrim niteliğinde bir yenilik olarak kabul edilmiştir. Onun devamı niteliğindeki *Muallim-i Sâni* ile birlikte bu eserler yalnız Tatarlar arasında değil, Kırgız, Kırım Tatarı ve Uygurlar arasında da temel okuma kitapları olarak benimsenmiştir. Maksudi ayrıca *Türkî Sarf*, *Türkî Nahv* gibi dilbilgisi kitaplarıyla Tatar dilinin fonetik, morfolojik ve sentaktik yapısını sistematik biçimde incelemiştir (Musina 2022: 400-401; Alkaya 2019: 931-932).

— ۲۹ —

(۲۹) دیکان طارش لوتاش عرطاردن مولک (۸) روهغه بازلا:

۵

ئىچ ئىز ئىو ئىي
بىر تىم تىن جىي
چىي چىچ شىل فىس

بىبىك بىلەك چەكەن چەچەك سەنەك
بىلەن بىلەك تىلەك پىچەن بىلە تىلەو
بىزگە سىزگە كىرەشەن تىرسەك تىبەنەك
ئولەن بولەن بولەك بولەك توبەن توتەل
توشەك توشەم كوشەك كوشەك توبەتەي

چىي ئىچەم. چىچ طارىم. فىس كىيەم.
چەچەك جىيىم. جىلەك جىيىم. تەبە آشىم.
شەم يانا. كەجە يانا. آغاچ سەنەك.
تىبىر سەنەك. آق سىرەك. قۇل سىرەك.
ئولەن ئوسە. پىچەن چابا. تىبىر توبە.

Maksudi, Ahmet Hadi. 1917. *Muallim-i Evvel*. Kazan: Yıldız Kitaphanesi Neşri.

Maksudi, eğitimci kimliğinin yanı sıra Tatar basınının gelişiminde de büyük pay sahibi olan isimlerden biridir. 1905 Meşrutiyeti sonrasında basın özgürlüğünün tanınmasıyla birlikte 15 Ocak 1906'dan itibaren *Yulduz* gazetesini çıkarmaya başlamıştır (Alp 2025: 203). *Yulduz*'un yanı sıra *Şura* ve *Mektep* gibi süreli yayın organlarında dil, imla ve eğitim konularında; "İmla Kaideleri" (1909), "Dil Hakkında" (1909), "Harf ve İmla" (1913), "İmla Esasları" (1914), "Harflerimizin Dört Şekli" (1915) gibi makaleler kaleme almıştır (İslamov 2004: 166). Maksudi de tıpkı yukarıda anılan dilci pedagoglar gibi Tatar yazısında ünlüler ve eklerin yazımına

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

ilişkin bazı değişiklikler önermiştir. Buna göre; /o/ ve /ö/ seslerini birbirinden ayırt etmede /ö/ sesi için ʹ işaretini kullanmış, /i/ sesi ile /y/ sesini ayırt etmek için /y/ sesini sonda ʹ ile göstermiş, açık /e / sesini Türkçe sözcüklerde hece ortasında da göstermiş ve geleneksel imlada yuvarlak ünlü ile yazılan ekleri Tatarcanın fonetiğine uyarlayarak düz ünlü ile değiştirmiştir (Zeynullin 1989: 10; Musina 2022: 402).

Ekim ihtilalinin hemen ertesinde 1918⁴ tarihinde basılan M. Korbangaliyev'in *Tatarça Ukw* başlıklı okuma kitabı; 1905 meşrutiyeti sonrasında hız kazanan mahalli lehçeleri edebi dil haline getirme girişiminin (Akpınar 2012: 21) ve Nasırı ile başlayan Tatarcılık cereyanının yazı ve eğitim dilindeki tezahürü niteliğindedir. Kitabın başlığından da anlaşıldığı üzere; ceditçiliğin ortaklığı simgeleyen "Türkî" ifadesi yerini "Tatarça"ya bırakmıştır. Milliyet (Kurultay) Matbaası'nın yayımladığı kitabın kapağında; "Dörtünç sınıf-ı ibtidaî avam mekteplerine mahsus" ibaresi yer alır. Eserin müellifi olarak Moheddin Korbangaliyev gösterilmekle birlikte kitap aslında telif bir eser olmayıp çeşitli yazar ve şairlerden derlenmiş bir seçki mahiyetindedir. Manzum ve mensur toplamda 173 metinden oluşan bu hacimli kitapta A. İshaki, A. Tukay, M. Gafuri, A. Ahmerov, Z. Beşiri, İ. Hayrullin, N. Dumavi, Ş. Şeref, Z. Yermeki, F. Agayef, A. Battal [Taymas] ve G. İbrahimov gibi Tatar ediplerinin eserlerine yer verilmiştir. Kitaptaki metinler Nasırı'den Maksudî'ye imlada yapılan bir dizi ıslahat girişimi neticesinde ortaya çıkan imla ile basılmıştır. Okuma kitabında bilhassa Tatar lehçesiyle kaleme alınmış metinlerin seçildiğini de kaydetmek gerekir. Muhtelif konulardaki metinlerin yanı sıra; "Bulgarlar", "Altın Orda Memleketi", "Çingiz Hannın Şahsı", "Tatarlar, Timuçin", "Kazan Padişahlığı", "Süyünbike hem Ötemiş Giray" gibi Tatar tarihini öğreten okuma parçalarına yer verilmiş olması kitabın yalnızca dil kullanımı bakımından değil içeriği itibarıyla da Tatarcılık cereyanı doğrultusunda hazırlanmış olduğunu göstermektedir. Bu tutum henüz başlangıçta; kitabın kapağına konulan şiirden de anlaşılmaktadır. Kaf. Yuldaşef imzasını taşıyan ve A. Tukay'ın "Ana Dil" başlıklı şiirini çağrıştıran bu manzumede Tatarca millî kimlikle özdeş bir unsur olarak gösterilmiştir:

"Ey aziz dil, geri çekilme, her zaman ileri git!
Akarsuyu örnek al; bak nasıl ileri doğru akıyor.
Bahar geldi, otlar büyüdü, her ağacın yaprakları yayıldı,
Sen de yaprak ver, meyve ver, kusursuz bir elma ağacı ol!
Karanlıklar sona erdi; işte, yeni nurlu güneş doğdu,
Artık yitip gitmiş lügati sen de dünyaya faş et!!
Ezilib küçüldü Tatarlar işleri hiç yoluna girmeyince!
Haykırıyorlar: "Biz nasıl yaşayalım aziz dil olmadan

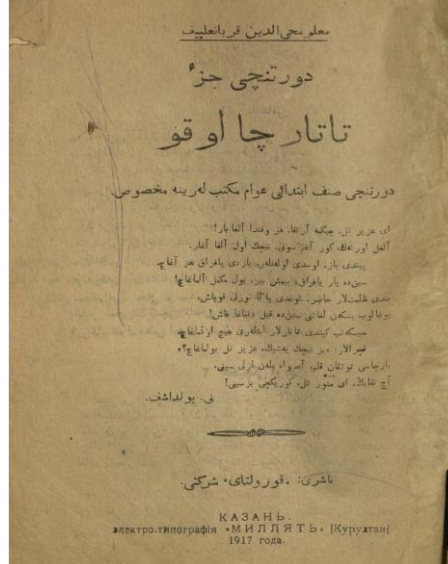
⁴ Kitabın iç kapağında 1917 yazmaktadır (Korbangaliyev 1918: 1).

Kalem tutanların hepsi, ah vah ederek arıyor seni.,

Aç örtünü ey münevver dil; görelim biz seni! Kaf. Yuldaşef" (Korbangaliyef 1917: 1).

Korbangaliyef, Mohëdin. 1918. *Tatarça Ukrv*. Kazan: Kurultay Şirketi.

Sonuç

Kazan Tatarlarının eğitim tarihini, dilin ve kimliğin yeniden inşa süreci olarak değerlendirmek gerekir. 1552 sonrasında medrese düzeninin dağılması ve ulemanın ortadan kalkması, eğitim hayatında uzun süreli bir kopuşa yol açmış; bu süreçte eğitim, mahalle mektepleri ve dinî önderlerin öncülüğünde sınırlı ölçüde devam edebilmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüccar sınıfının eğitime verdiği destekle birlikte klasik İslâm tedrisatı yeniden canlanmış, Buhara merkezli eğitim anlayışı İdil boyunda etkili olmuştur. Bu zemin üzerinde marifetçilik düşüncesi ortaya çıkmış; dinî islahat, eğitim ve toplumsal bilinç arasında yeni bir ilişki kurulmuştur. Kazan Üniversitesi çevresinde gelişen akademik çalışmalarla Tatarcanın öğretimi kurumsal bir çerçeve kazanmış ancak devlet eliyle hazırlanan alfabe ders kitapları daha ziyade idarî maksatlarla ve misyonerlik politikası hizmet eder nitelikte hazırlanmıştır. Buna karşılık Müslüman Tatar toplumunda ise okuma yazma eğitimi uzun süre dinî metinler üzerinden yürütülmüş; dil öğretimi inanç ve ahlakın aktarılması, kültürel sürekliliğin korunması ve kimliğin yaşatılması amacıyla verilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarında ilk defa İsmail Gaspıralı'nın uyguladığı usul-i cedit adlı eğitim metodu yeni bir eğitim modeli olma çerçevesini aşarak Türk dünyasında modernleşme hareketinin adı hâline gelmiştir. Ses temelli usul-i savtiye yöntemi, öğretimi hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda dilin yapısına, fonetiğine ve yazıya ilişkin yeni bir bilinç doğurmuştur. İdil-Ural coğrafyasında geniş kabul gören bu eğitim modeli doğrultusunda ders kitapları hazırlanmış böylelikle hem eğitimde hem de yazı dilinde birlik sağlanmıştır. M. Korbangaliyef'in *Tatar Elifbası* ile ceditçiliğin en önde gelen isimlerinden biri olan U. Mahdum

Feyzi (Bubi)'nin *Kıraat-ı Türki'*si ceditçiliğin ana dili öğretme metodu olan usul-i savtiye üzere hazırlanmıştır.

Türk dünyasında ortaya çıkan bu eğitim reformu yazı dili ve imla tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Türklüğü tek bir ulusal kimlik olarak niteleyip Rusya dahilinde yaşayan Türk boylarını tek kimlik altında birleştirerek bir ulus haline getirmeye çalışan Gaspıralı ve ceditçiler eğitimde, basında, edebiyatta ortak dil anlayışını savunurken öte taraftan Türk dünyasının çeşitli boylarından aydınların bazıları da mahalli lehçeleri edebi dil haline getirmeyi ve bu edebi dilin fonetik özellikleri doğrultusunda yazmayı amaçlamışlardır. İdil-Ural coğrafyasında Tatarcılık akımı olarak bilinen bu hareketin öncülüğünü Kayyum Nasırı üstlenmiştir. Ceditçilik hareketi Ekim ihtilalinin ilk yıllarına dek varlığını sürdürmüş ve Türk dünyasının diğer coğrafyalarında olduğu gibi İdil-Ural'da da büyük bir başarıya ulaşmıştır. Ceditçiliğin dönemin baskın eğilimi olmasına karşın Nasırı ile başlayan Tatarcılık cereyanının da özellikle 1910'lu yıllardan sonra hızla ivme kazandığını, eğitimde ve yazı dilinde belirgin bir etki alanı oluşturduğunu belirtmek gerekir. Şair ve yazarların Tatar lehçesini kâmil hâle getirme yönündeki çabaları ile Ş. Tahirov ve A. H. Maksudi gibi isimler tarafından yazının Tatar fonetiğine uyarlanması amacıyla ortaya konan girişimler, M. Korbangaliyev'in *Tatarça Ukw* kitabı örneğinde görüldüğü üzere, gerek yazım gerekse leksik düzeyde somut bir biçimde görünür hâle gelmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ilk çeyreğine uzanan bu dönem Tatar eğitim tarihinde; din merkezli gelenekten modern pedagojik bilince, geleneksel yazıdan fonetik temelli imlaya, yerel medrese kimliğinden ulusal dil bilincine geçişin yaşandığı bir dönüm noktasıdır. Alfabe kitapları yalnızca okuma yazma öğretimi için hazırlanan araçlar değil, aynı zamanda bir kimlik inşası ve kültürel süreklilik vasıtası olarak işlev görmüştür. Eğitim, Tatar toplumunda artık hem modernleşmenin hem de millî kimliğin taşıyıcısı hâline gelmiş; dil ve imla pedagojik bir nesne olmaktan çıkarak ulusal bilincin sembolüne dönüşmüştür.

Kaynakça

- Akbaş, Arif. 2024. "İbrahim İshakoviç Halfin'in Ruslara Yabancı Dil Olarak Tatar Türkçesi Öğretimindeki Rolü". *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi* (8): 7-26. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3407681>.
- Akpınar, Yavuz. 2012. *Çağdaş Türk Edebiyatları I*. Eskişehir: AÖF Yayınları.
- Alkaya, Ercan. 2021. "Ahmet Hadi Maksudi". ss. 931-934 içinde *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları Dilciler* Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alp, Alper. 2014. "Ceditçi Aydınlara Göre Rusya Müslümanlarının Toplumsal Sorunları". ss. 55-66 içinde *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri Cilt 2*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Alp, Alper. 2025. "Kazan Vilayetinde Yayınlanan Çarlık Devri Tatar Gazete Ve Dergilerinin Programları Üzerine Bir İnceleme". *İdil Ural Araştırmaları Dergisi* 7(2): 201-219. <https://doi.org/10.47089/iuad.1829612>.

- Çap, Sabri. 2022. "İdil-Ural Tatarlarından Tahir İlyâsî'nin Gözüyle Yüzyıl Önce İstanbul'da Sosyal, Kültürel ve Dinî Hayat". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 7 (2): 210-242.
- Devlet, Nadir. 1999. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Devletşin, Tamurbek. 1981. *Sovyet Tataristanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Feyzi, Ubeydullah Mahdum. 1908. *Kıraat-ı Türki*. Kazan: Yermelayëvoy Matbaası.
- Garyapova, Galiya Nakifovna. 2023. "Tatar Elifbası – Milli Megarif Kürsetkëçë". ss. 30-34 içinde. *Tatar "Elifba"sı avtorı Vagıyızov Seley Gatatulmıñ 115 Yıllığına Bağışlangan I Respublikakülem Vagıyızov Ukuvları Konferentsiyesë Materialları*. Arsk: Arskiy Pedagogičeskiy Kolledj im. G. Tukaya
- Gaspıralı, İsmail. 2018. "Lisan Meselesi". ss. 74-80 içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri* İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Görgeç, Celal ve Aslan, Birsal Oruç. 2024. "Rusya'daki Usul İ Cedid Mekteplerinde Okutulmak Üzere Hazırlanan Arap Harflı Elifbalar Üzerine". ss. 128-136 içinde *Hezërgë Akademik Fenderossiya Halıklarınñ Tëllerë hem Medeniyetlerë Halıkara Fenni-Gameli Konferantsiya Matërialları Cıymıtığı* Kazan: G. İbrahimov İsem. Të, Edebiyat hem Sengat İnstitutı.
- Hablemitoğlu, Necip. 2004a. *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Birharf Yayıncılık.
- Hablemitoğlu, Necip. 2004b. *Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- İslamov, Fenis. 2004. "Bërtugan Maksudılarnıñ Pëdagogik Eşçenlëgë hem Pëdagogik Karaşları". *Gasırlar Avazı* (4): 165-170.
- Kanlıdere, Ahmet. 2004. "Mercanî" ss. 169-172 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mercani>
- Kanlıdere, Ahmet. 2021. *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Korbangaliyëv, Mohëddin. 1912. *Tatar Elifbası*. Kazan: İ. N. Haritonova.
- Korbangaliyëv, Mohëddin. 1918. *Tatarça Ukuv*. Kazan: Milliyet (Kurultay).
- Kurat, Akdes Nimet. 1966. "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 24 (3-4): 91-126.
- Kuzmina, Halisa Hatipovna. 2025. "Kayum Nasıyrinin Tatar Edebi Tëlën Üstëruvge Kërtken Üleşë". ss. 228-233 içinde *Megrëfetçëlik hem Medeniyetara Bağlanışlar: Zamança Tikşërenüvler Kontëkstında Kayum Nasıyri Mirası*. Kazan: İnstitut Yazıka, Literatürü i İskusstva im. G. İbrahimova AN, RT.
- Levent, Agah Sırrı. 1960. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maraş, İbrahim. 2014. "Çağdaş İslam Düşüncesi Açısından Tatar Ceditçilik Hareketi Hakkında Bir Değerlendirme". ss. 23-38 içinde *Kazanlı Yenilikçi Alimler Cilt I Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü*. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı https://isamveri.org/pdfrg/D256903/2014/2014_MARASI.pdf
- Mehdiyëv, Mõhemmet. 1969. "Bubi Medresesë". *Kazan Utları* (12): 167-180. <https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/1969-12/bubi-mdrsse>
- Musina, Gulnara Faatovna. 2022. "Vklad Uçenogo Ahmad Hadi Maksudi vı Razvitiye Tatarskoy Pismennosti i Nauçnoy Terminologii". ss. 400-405 içinde *Aktualniye Problemy Gumanitarnih Navk, Vsërossiya Nauçno-Praktičeskaya Konferantsiya*. Nijnevartovsk: Nijnevartovskiy Gosudarstvenniy Universitet. <https://doi.org/10.36906/NVSU-2022/67>.

Kazan Tatarlarında Eğitimde Modernleşme Süreci ve Alfabe Öğretimi Uygulamaları

- Nasibullov, Ramis Rafagatoviç. 2013. *Halık Pëdagogikası Nigëzlerë*. Kazan: Kazanskiy Fëdëralny Univërsitët.
- Öner, Mustafa. 2020. "Tatarlarda Marifetçilik ve Ceditçilik Üzerine Notlar". *Gazi Türkiyat* (26): 45-53. DOI: 10.34189/gtd.26.003.
- Rorlich, Azade Ayşe. 2000. *Volga Tatarları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Salnikova, Alla ve Galiullina, Dilere. 2016. *Tatar Elifbası Ötkenë hem Bugëngësë*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Saray, Mehmet. 1987. *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Taymas, Abdullah Battal. 1966. *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. 1947. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi.
- Türkoğlu, İsmail. 2000. *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türkoğlu, İsmail. ve Maraş, İbrahim. 2002. "Kursavı". ss. 447 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kursavi>
- Türkoğlu, İsmail. ve Maraş, İbrahim. 2007. "Otuz İmeni Abdurrahim". ss. 11-12 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. Ankara: TDV Yayınları.
- Türkyılmaz, Selçuk. 2013. "İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Üstün, Kutay ve Karakurt, Metehan. 2019. "İlminski'nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* (42): 192-202. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.514977>
- Yusupov, Ayrat Faikoviç, Yusupova, Nurfiya Marsovna ve Ziganşina, Aliye Linerovna. 2025. "XIX Gasırnıñ II Yartısı Tatar Tëlëñëñ Edebi Norması Üsëşşende K. Nasıyri Ğşçenlëğë" ss. 468-470 içinde *Megrëfetçëlëk hem Medeniyetara Bağlanışlar: Zamança Tikşërëñüvler Kontëkstında Kayum Nasıyri Mirası*. Kazan: İstitut Yazıka, Literatürü i İskusstva im. G. İbrahimova AN, RT.
- Zakiev, Mirfatif ve Tumaşeva, Dilara G. (1964). "Türkolojinin Gelişiminde Kazan Üniversitesinin Rolü". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (6): 209-216.
- Zeynullin, Cemil. 1989. *Garep Yazuvı Nigëzënde Tatarça Elifba*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

